

УДК 37.015.3

Поліщук Валерій Миколайович, доктор психологічних наук, завідувач кафедри практичної психології Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

e-mail: gnpu_kps@mail.ru

КРИЗА 17 РОКІВ І СУМІЖНІ СТАБІЛЬНІ ПЕРІОДИ

Анотація

Аналізується різноплановий інформаційний масив, у якому виокремлюються пізнавальні передумови для виокремлення у системі вікового розвитку особистості окремої малої нормативної кризи – кризи 17 років, або юнацької кризи. Наголошується на значному, однак напівзабутому дослідницькому внеску радянської педології у її вивчення разом з іншими віковими кризами (передусім – це криза 13 років, яка має відповідні про себе систематизовані наукові уявлення) та суміжними стабільними періодами.

Ключові слова: *криза 13 років, криза 17 років, переживання, симптомокомплекс, суміжні стабільні періоди.*

Полищук Валерий Николаевич, доктор психологических наук, заведующий кафедрой практической психологии Глуховского национального педагогического университета имени Александра Довженко

КРИЗИС 17 ЛЕТ И СМЕЖНЫЕ СТАБИЛЬНЫЕ ПЕРИОДЫ

Аннотация

Анализируется разноплановый информационный массив, в котором существуют значимые познавательные условия для обоснования существования в системе возрастного развития личности отдельного малого нормативного кризиса – кризиса 17 лет, или юношеского кризиса. Акцентируется внимание на важном, но полузабытом исследовательском достижении советской педологии в ее изучении вместе с другими возрастными кризисами (прежде всего – это кризис 13 лет, о котором существуют соответствующие научные представления) и смежными стабильными периодами.

Ключевые слова: кризис 13 лет, кризис 17 лет, симптомокомплекс, смежные стабильные периоды.

Polishchuk, Valeriy Nikolaevich, doctor of psychological Sciences, head of chair of practical psychology Glukhiv state pedagogical University named by Olexander Dovzhenko

THE CRISIS OF 17 YEARS AND ADJACENT STABLE PERIODS

Summary

We analyze diverse array of information, which distinguishes good cognitive conditions for the isolation system of the age of the individual single small regulatory crisis - the crisis of 17, or youth crisis. Emphasis is on marginal, half-forgotten Soviet pedology research contributions in its study with other age crises (first is the crisis of 13 years, which is appropriate for themselves fragmented systematic scientific understanding) and adjacent stable periods.

***Keywords:** the crisis of 13 years, the crisis of 17 years experience, symptom related stable periods.*

Постановка проблеми. Диференціація кризи 17 років (юнацької кризи) із суміжними стабільними періодами (підлітковим і юнацьким), яка закономірно продовжує прояв симптоматики кризи 13 років та підліткового віку.

Виокремлення раніше нерозв'язаної проблематики. 2. Актуалізація досягнень радянської педології і психології 1920–30-х рр. про симптомокомплекси вікових криз. 2. З'ясування значення кризи 17 років у віковому розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вихідне розуміння змісту кризи 17 років базується на різноаспектних працях, присвячених передусім підлітковому віку. Наприклад, про: 1) роль феномена «отроцтво» (В. Баженов, Н. Максимова, О. Матвійчук, К. Мілютіна, Л. Новікова); 2) адиктивну (Н. Максимова), асоціальну поведінку (С. Болтівець); 3) моральну проблематику (Л. Орбан); 4) пошук власного соціального призначення (Т. Титаренко); 5) правопорушення та їх профілактику (С. Белічева, Б. Кобзар, І. Литвинов, В. Оржеховська); 6) ресоціалізацію депривованих підлітків (Я. Гошовський); 7) психологію особистісного зростання (І. Булах), змінювання (П. Лушин); 8) неформальну поведінку (С. Белічева, М. Бобнева, К.

Лаврова, Ф. Махова); 9) аномалії в розвитку психіки та відхилень у поведінці (Б. Братусь, Б. Зейгарник, В. Корольов, А. Лічко); 10) фасилітаційні механізми (О. Кондрашихіна); 11) особливості духовного розвитку (Е. Помиткін) тощо.

Мета статті: довести, що вікова нормативна криза 17 років (мала криза) відрізняється від підліткового (12/13-17 рр.) і юнацького віку (17-22/23 рр.) власними унікальними симптомокомплексами переживань.

Виклад матеріалу дослідження. На початку ХХ ст. педологічні досягнення про віковий розвиток стають визначальними (С. Холл, О. Хрісман), однак розроблення перспективних наукових пріоритетів у вивченні вікових криз належить саме радянській педології (І. Арямов, А. Залкінд П. Блонський, М. Соколов та ін.). У суперечливій дослідницькій ситуації, типовій для природничих наук кінця ХІХ – початку ХХ ст., що пізніше додатково ускладнилася в СРСР внутрішніми політичними чинниками, які директивно визначали єдину ідеологію, а особливо – наукову методологію, і ставили під сумнів різні минулі наукові досягнення, вона не втратила попередній досвід у вивченні дитинства. Використовуючи, наприклад, теоретичні здобутки П. Каптерева, М. Ланге, П. Лесгафта, К. Ушинського, радянські педологи сформулювали в 1930-ті рр. вихідні методологічні основи в розумінні змісту перехідних періодів як вікових криз (більше – нормативних). Навіть оглядове ознайомлення з цими досягненнями засвідчує їх основне інформаційне джерело – експериментальну інформацію. Зокрема, дослідження підростаючої особистості поширюється на юнацтво (П. Загоровський, В. Смирнов) як необхідну умову його зіставлення з підлітковим віком і, як наслідок, з'ясування змісту вікової наступності між підлітковою і юнацькою кризами. У рефлексологічній концепції (І. Арямов, А. Дернов-Ярмоленко, Ю. Фролов) розроблена поведінкова концепція, де поведінка є сукупністю реакцій на зовнішні стимули, та створені методики спостереження за поведінкою дітей у різних ситуаціях. У соціогенетичній концепції (С. Моложавий, О. Залужний, А. Залкінд) акцентувалась визначальна роль зовнішніх чинників у формуванні особистості. За О. Залужним, педологія володіє єдиним об'єктивним методом вивчення поведінки. Обґрунтовується поняття «перехідний період» (І. Ординець), яке на відміну від західноєвропейських дослідників вітчизняні вчені не вважали віковими аномаліями, хворобами росту, невротичними відхиленнями тощо (П. Блонський, А. Подольський, Т. Гаврилова).

Методологічним ядром уже нашого наукового пошуку є наукові ідеї передусім Л. Виготського про симптомокомплекси переживань, унаслідок чого встановлено, що юнацька криза, як перехід від підліткового до юнацького віку, є науковим відкриттям ХХ ст. Вона зіставляється з умовним віковим інтервалом, має власну історичну хронологію вивчення, фіксовані позитивні та негативні симптоми [5], які в ситуації загальних характеристик є нез'ясованими і недиференційованими з суміжними періодами. Базова інформація про неї формується в симптоматиці кризи 13 років, звідки простежується наступність у розвитку симптомів з їх гендерною диференціацією (таблиця).

Таблиця 1

Наукові уявлення про можливі вікові межі підліткової кризи

Учені	Вік	Основні характеристики
Аристотель	14	Початок періоду, сприятливого для морального виховання
Ф. Бергер	12-13	Усвідомлені спроби зрозуміти сторонню людину
А. Біне	13	Розв'язання життєвих завдань
Л. Божович	12-14 15-17	Центральні новоутворення: 1 фаза: цілепокладання; 2 фаза: нова перспектива
А. Буземан	13-14	Симптом незадоволення; зростає частота засвоєння моральних суджень
Ш. Бюллер	11-13 (дівчата); 14-16 (хлопці) 11-12	Закінчення негативної фази (тривожність, збудливість, стурбованість), яка завершує тілесне дозрівання, і початок позитивної (суперечливі почуття, меланхолія, мрійливість). Прелюдія до періоду психічної пубертатності (симптоми – неприборканість, задерикуватість)
А. Валлон	11	Закінчення стадії розрізнення, Початок стадії статевого дозрівання та юності
Л. Вечерка	13 (дівчата)	Закінчення негативної й початок позитивної фази
Л. Виготський	13	Закономірний етап, на якому за негативними утвореннями розгортаються позитивні зрушення
Н. Вяземський	14-15	Значно збільшується маса мозку
Г. Гетцер	14-16 (хлопці)	Закінчення негативної фази (песимізм, падіння продуктивної діяльності, негативізм, самотність, пошук друзів). Початок позитивної (мрійливість)
Д. Ельконін	11-12 15	Перехід від молодшого шкільного до підліткового віку (велика криза) Перехід від підліткового до старшого шкільного віку
Г. Енг	10-12	Помітне зростання функції визначення понять
Е. Еріксон	12–13	Закінчення шкільного віку та початок юності

П.Загоровський	14 р. 2 міс. (дівчата); 14 р. 6 міс. (хлопці)	Середній вік дітей, які переживають негативну фазу (зниження успішності й працездатності)
Заззо	14	Початок статевого дозрівання
Р. Кеган	12-13	Межа між імперською та інтерперсональною стадіями
Г. Костюк	11	Підліткова криза не є неминучою
А. Краковський	11-12	«П'яти класи»: у 42 рази збільшення немотивованих учинків відносно молодшого шкільного віку
О. Кро	13	Відштовхування; дезорієнтація в навколишній дійсності, собі: розходження свого «Я» і зовнішнього світу; логічне оперування поняттями
О. Леонтьєв	13	Перехідний період, але криза не є неминучою
Е. Ляу	15-16	Втрата інтересу до власної діяльності
С. Масгутова	12,5-13	Різка зміна системи переживань
Е. Мейман	12 13-14	Початок стадії поміркованого синтезу Останній термін для вмінь здійснювати умовисновки
В. Моргун, Н. Ткачова	15-17	Старший підлітковий вік
Г. Орміан	11	Перехід до формального мислення
А. Петровський	10-11	Кризовий період
Ж. Піаже	11-12	Розвиток інтелекту: від стадії конкретних операцій – до формальних операцій; соціалізація (криза адаптації)
В. Петерс	14	Закінчення фази потягів і початок фази інтересів
К. Поліванова	13	Криза є закономірністю вікового розвитку
К. Рейнінгер	13 (дівчата)	Закінчення негативної і початок позитивної фази (продуктивна успішність і розумова діяльність)
Г. Ролофф	10-12	Посилене зростання функції визначення понять
Ж.-Ж. Руссо	*12	Закінчення періоду, сприятливого для шкільного навчання та початок стабілізації почуттєвої сфери (період «бурі і пристрастей»)
Дж. Селлі	12	Пік у розвитку пам'яті
О. Скрипченко	10-11	Переломний вік
В. Слободчиков	11-14	Криза отрочтва (персоналізація)
Л. Столяренко	13-14	Велика криза (взаємини із суспільним оточенням)
Н. Толстих	13	Перелом у ставленні до майбутнього
О. Тумлірц	13	Період статевого дозрівання: зіткнення різних психологічних настанов, неспокій, внутрішнє і зовнішнє заперечення; протест; зміна негативної фази позитивною (час культурних інтересів)
З. Фрейд	10-11	Латентний період

Г.-С. Холл	12	Закінчення дитинства (епоха дикунства) і початок епохи цивілізації; коливання настроїв, контрасти в розвитку як наслідки статевого дозрівання
Е. Шпрангер	14	Криза (звільнення від дитячої залежності)
О. Штерцінгер	14–15	Зниження успішності і продуктивності в навчанні

Виходить, що пізнавальна ситуація з кризою 17 років ще більш суперечлива, що спричиняє аналогічну потребу систематизації спочатку теоретичних досягнень про кризу 17 років із наступним виходом на емпіричні дослідження. Наприклад, її зміст часто пов'язують з кризою ідентичності як низкою спеціальних індивідуальних виборів, ідентифікації та самовизначення (Е. Еріксон) і створенням її типології (Дж. Марсія) *(за відсутності доказової емпіричної інформації!)*. Невипадково пізнавальні можливості теоретичних наукових уявлень, наприклад Е. Еріксона, схоже, зараз вичерпуються, потребуючи нових, уже емпірично перевірених, ідей. За І. Кулагіною, криза ідентичності (сексуальна, професійна, ідейна) розв'язується до 21-23 років, а поки що в індивіда для самооцінки в головних сферах життя відсутнє розуміння себе. М. Савчин вважає юнацьку кризу умовою динамічного наростання вразливості й розвитку особистісного потенціалу. За О. Донченко і Т. Титаренко, її позитивізм пов'язаний із становленням індивідуальності, формуванням нової ідентичності.

Загалом, на відміну від підліткової кризи, у найбільш відомих тлумаченнях кризи 17 років немає категоричності типу «юнацький вік є суцільно кризовим», хоча часто вживається термін «криза юнацького віку». Невизначеним залишається її інтервальне зіставлення, особливо тоді, коли проблема кризи 13 років вказує на дискусійність уявлень про доцільність виокремлення раннього юнацького віку в межах підліткового *(парадоксальна суперечність: якщо практики в цьому сумніваються, то теоретики обов'язково визнають!)*. Це також суперечить думці про дискретність психічного розвитку, згідно з якою між стабільними періодами є перехід, тому сама назва «рання юність» претендує на штучність. Проведемо паралель: діти початку і кінця молодшого шкільного віку мають значні анатомо-фізіологічні та психологічні відмінності, однак можливість виокремлення в межах зазначеного віку ще одного періоду навіть теоретично не припускається *(наступний предмет дослідження, який уже попередньо диференціює поняття «вікова класифікація» та «віковий розвиток»)*. Отже, актуалізується потреба розв'язання

суперечності між практичними реаліями підростаючої особистості та різними теоретичними схемами про неї, часто споглядальними без необхідної експериментальної апробації (при цьому у вітчизняній психології поняття «підліток» і «юнак» повністю не відповідають терміну *adolescence*). По-своєму цю проблему вирішив Д. Ельконін, позначивши поняттям «криза 15 років» перехід від підліткового до раннього юнацького віку: водночас дотримувалась методологія Л. Виготського і обґрунтовувався «ранній юнацький вік» як стабільний період.

Саме болісні негативні симптоми як результат прискореного суспільного життєвого ритму створюють теоретиків для поділу підліткового віку на окремі стадії. На практиці – це протиставлення різновікових підлітків, яке ускладнює до них реальний диференційований підхід. Ймовірно, що надалі дитинство буде ще більше варіативним, тобто суб'єктивні вікові кризи поглиблюватимуться, а це є незворотним процесом.

Навіть існуючі узагальнені характеристики 15-17-річного віку (так званого «раннього юнацького віку») вказують на його своєрідність, наприклад: фізіологічно – це етап статевого дозрівання (значне збільшення швидкості росту та ваги, прискорений розвиток репродуктивних органів і вторинних статевих ознак); прагнення до самовдосконалення); морфофункціональні зміни визначають поведінку (підвищена збудливість, імпульсивність); прямий зв'язок між рівнями навчальної успішності та сексуальної активності (В. Нагаєв; М. Савчин); формується складний і вищий механізм цілепокладання, який виявляється в наявності певного життєвого плану (С. Рубінштейн), життєвої мети (О. М. Леонтьєв); труднощі із самовизначенням, зіставлення бажань із реальними можливостями часто призводять до розчарування, апатії, потім, як суб'єктивно здається, до невизначених перспектив, стимулюють негативне ставлення дорослих, а згодом – взаємного прогресування незадоволення, роздратування, критиканства; криза сенситивних умов для розвитку основних соціогенних потенцій, завершення формування особистості та ствердження її психофізичних сил («третьій світ» між дитинством і дорослістю); період прийняття відповідальних рішень, які визначають майбутнє – вибір професії, сенс життя, формування світогляду й життєвої позиції, відповідальність за власну долю, свої перспективи, створення сім'ї, формування характеру та інтелекту (Б. Ананьєв); становлення світогляду і морального самовизначення (Р. Немов); збільшення сили

«Я» (Г. Абрамова); розвиток автономної моралі (Л. Кольберг); амбівалентні суперечності (надмірна активність – виснаження, упевненість – сором'язливість і смуток, егоїзм – альтруїзм, високі моральні прагнення – низькі спонуки, жага до спілкування – замкнутість, витончена чутливість – апатія тощо) (І. Кон).

Ще в античній Спарті 18-річний вік як час призову на військову службу став визначальною межею між життєвим минулим і теперішнім, практично позначаючи кульмінацію юнацької кризи. Однак лише на початку ХХ ст. завершується хронологічна диференціація підліткового і юнацького віку. Це наслідок не лише власного раннього дорослішання і буденного досвіду підростаючої особистості у несприятливих соціально-економічних умовах, а також нових тлумачень ученими поняття «юності», зумовлених соціальними катаклізмами (революції, війни), де визначальна роль Першій світовій (Вітчизняній) війні (Ф. Арієс), яка спочатку у ворогуючих сторін відзначалася високим рівнем патріотизму (потім – громадянській війні з усіма її несприятливими наслідками). Доречно тут згадати Г. Бернарда: статева зрілість – це, звичайно, природний або фізичний процес, але те, що ми називаємо юністю, є феноменом західної цивілізації двадцятого століття [7]. Через різні життєві обставини (стан здоров'я, свідоме чи ситуативне уникнення від армійської мобілізації, і – навпаки: добровільний вступ у діючу армію тощо) молодь, як наслідок, перебувала також у різних воєнних умовах: одні – на фронті, другі – в тилу, інші – відверто паразитували. Молоді фронтовики самостійно (часто – навмисне) протиставляли себе ровесникам-нефронтовикам або небезуспішно протиставлялися за допомогою зацікавленого, часто заполітизованого оточення. Юнацька свідомість формувалася у фіксованих вікових межах, закладаючи в тій екстремальній соціально-політичній ситуації 1920-1930-х рр. світоглядні початки для розриву зв'язків не тільки в одновікових групах, а також між різними поколіннями. Така диференціація призводить до нових суперечностей у тлумаченні психології підлітків, зокрема тоді, коли відбувається пошук її специфіки, тому криза 17 років є вихідною інформаційною позицією для системного розуміння психології вікового розвитку, а не в окремо взятому неоднорідному етапі, бо разом з проблемами підлітків співіснує нетипова для них проблема самовизначення [4]. Заключна частина цього твердження все ж дискусійна через поширені, як зазначалося, сучасні уявлення про наявність у юності двох стадій – ранньої й пізньої. Знову виникає питання про початок дорослості:

1) якщо верхня межа офіційного дитинства припадає на 17-річний вік, то рання юність – це також дитинство; 2) якщо закінчення дитинства позначається верхньою межею пізньої юності, то дорослість розпочинається з 20-21 років (насправді з 23-річного віку, який позначає кризу 23 років як кризу входження в дорослість).

У 1930-ті рр. на основі інформації про значення пубертату і передпубертату вступ у юність пов'язується із завершенням складних фізіологічних і психічних процесів. Тут найбільше виявляються ціннісно-орієнтаційна діяльність, особистісна рефлексія, рівень домагань, позначаючи перехід від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості (В. Штерн). А. Гезелл виокремлює 11-21 років із особливо важливим 11-16- річним віком (юнацтво: у дівчат – 13-19, у хлопців – 14-22 роки). Визнаючи початкові стадії постпубертату, Л. Виготський вводить кризу 17 років у вікову періодизацію, що є в нього прогностичним баченням подальших досліджень і застереженням від штучних вікових періодизацій, які позначають шкільний статус особистості. Водночас в умовах тривалості тодішнього навчання (до досягнення 12 років) він спеціально не виокремлював ранній юнацький вік. Учений послідовний: він не вводить юність (перехідна пора від отроцтва до змузніння в інтервалі 15-20 років) у дитинство, оскільки «важко уявити, ...щоб розвиток людини на початку зрілості (18-25 років) міг підлягати закономірностям дитячого розвитку» [2, с. 255]. Характерно, що відповідна інформаційна база для таких уявлень формувалася ще у ХІХ ст. [5].

Поетапне збільшення терміну шкільного навчання продовжує дитинство і трансформує отроцтво, виразно виокремивши в ньому підліткову, а згодом у 1960-1970-ті рр. – ранню юнацьку стадію (Ф. Арієс; І. Кон), що, імовірно, є більше соціальною назвою 15-17-річного віку, інформація про який дійсно може стати умовою для його розуміння як такого, що якісно відрізняється від попередніх. За Л. Анцифоровою, вік старшого школяра *в радянській психології прийнято* називати ранньою юністю (*ця вікова градація у вітчизняній психології є унікальною!*). І. Дубровіна, посилаючись на Л. Божович, І. Кона, А. Мудрика, наголошує на переході від підліткового до юнацького віку: юнацький вік – це своєрідна межа між дитинством і дорослістю (*однак – які тут межі і що мається на увазі під «своєрідністю»?*). Водночас вона зауважує, що аналіз психічного розвитку, який не враховує змін у структурі особистості та ігнорує змістовну сторону у формуванні її

психіки, призвів до того, що старший шкільний вік став розглядатися періодом завершених новоутворень, які виникають у підлітка, а не як становлення в нього якісно нових особливостей (*актуалізація проблеми про вікові переходи і неправомірність визнання «раннього юнацького віку»*). В. Моргун, Н. Ткачова не виділяють ранню юність, називаючи цей інтервал старшим шкільним віком.

М. Обозов погоджується з І. Коном, що юність знаходиться між дитинством і дорослістю. За І. Кулагіною, криза 17 років дійсно виникає на межі звичного шкільного і нового дорослого життя. Якщо підліток обрав для себе інший шлях, то у 15 років виникає криза 15 років (*дуже специфічна інтерпретація Д. Ельконіна*), яка властива особам із сильною гедоністичною спрямованістю, частково – підліткам з егоїстичними схильностями; хто переживає кризу 17 років, має різні страхи (відповідальність перед собою), значні індивідуальні відмінності. Нова життєва ситуація вимагає адаптації до них, у чому допомагають сім'я, упевненість у собі, почуття компетентності, юність. Це другий перехідний період у розвитку, який тісно пов'язаний з дитинством, а юнак тягнеться до молодості і зрілості (А. Толстих). М. Папуча зауважує, що у віковій морфології, фізіології, біохімії юнацтво зіставляється з 17-21-річним віком, у дівчат з 16-21-річним; у західній психології він, як правило, називається наближенням до дорослості, тому його невизначеним межами властивий широкий віковий діапазон (12/14-25 років).

За І. Коном, підлітковий вік – це 11/12-14/15, юнацтво – 14/15-18 років. Вчений вказує на інтервальні недоречності, наприклад: у вітчизняній психіатрії 14-18-річний вік вважається підлітковим; зауважує, що в Л. Толстого вікова межа між отроцтвом і юністю – це 15 років, а герою роману «Підліток» Ф. Достоєвського було 20 років. Аналізуючи праці Л. Виготського, вважає справедливими зауваження до теорій про психологію юнацького віку, яких (теорій) більше, ніж доведених фактів. Рання юність передбачає період кризи. Посилається на І. Сікорського, який пов'язував юність із завершенням формування складних фізіологічних і психічних процесів: «Юність геніальна, бо така її психічна настанова, а тому найубогіша та найтьмяніша юність все ж прекрасна... Юність нерозважлива – тому вона і входить у систему дитинства...» [3, с. 83-84]. Іронічно, очевидно наголошуючи на складності проблеми, згадує В. Шекспіра, у якого 50-річний Фальстаф є юнаком.

У Р. Л. Аткинсон і Р. С. Аткинсон [1] фактори середовища можуть прискорювати або уповільнювати розвиток, але послідовність стадій є незмінною: не можна перейти до наступної стадії, минувши попередню. Юність – це перехідний період від дитинства до дорослості. Її вікові межі є орієнтовними (12-17/19 рр.: закінчення фізичний росту): молода людина стає статево зрілою і починає усвідомлювати себе як окрему від сім'ї особистість.

Після Другої світової (Великої вітчизняної) війни в західноєвропейській психології проблема отроцтва актуалізується у зв'язку з переосмисленням соціальної ролі особистості (особливо в перше післявоєнне десятиліття), а також аналізом у 1950-1960-х рр. протестних молодіжних настроїв щодо вимог масштабних соціальних змін. Відсутність вікової диференціації між поняттями «підліток» і «юнак» призводить до їх традиційного ототожнення. Отроцтво – це культурний феномен із підлітковою субкультурою (Коулман, 1961). Його вивчення, як результат індустріалізації, було популярним у Франції (Катц, 1978; Елдер, 1980). З'ясовуються перспективи диференційних досліджень отроцтва: вивчаються ровесники – підлітки буржуазії та молоді робітники (Заззо, 1966), тобто заперечується єдина модель підлітка (М. Дебесс). Все це дуже нагадує висновки, зроблені ще у 1920-х рр. П. Л. Загоровським про спільність вікових інтервалів у буржуазного і пролетарського підлітків.

Висновки: 1. Криза 17 років – це вихідна пізнавальна позиція для визначення нижньої вікової межі і симптоматики переживань юнацького віку (17-22/23 рр.) [5]. 2. Криза 17 років демонструє циклічність вікового розвитку (...стабільні періоди – кризові періоди – стабільні періоди ...), наголошуючи на потребі зіставлення конкретних психологічних особливостей з конкретними (емпірично перевіреними, а задекларованими) віковими інтервалами, що безпосередньо визначає потенційні результативні можливості соціального впливу на особистість будь-якого віку.

Список використаних джерел

1. Введение в психологию / [Р.Л. Аткинсон, Р.С. Аткинсон, Е.С. Смит и др.]; общ. ред. В.П. Зинченко и др. – [15-е межд. изд.]. – СПб.: ПраймЕВРОЗНАК, 2007. – 816 с.

2. Выготский Л.С. Собр. Соч.: в 6 т. / Л.С. Выготский; под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4: Детская психология. – 432 с.
3. Кон И.С. Психология ранней юности / Игорь Семенович Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
4. Обозов Н.Н. Возрастная психология: юность и зрелость / Николай Николаевич Обозов. – СПб.: СанВеда, 2000. – 136 с.
5. Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : базові симптомокомплекси : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2012. – 478 с.
6. Поліщук В. М. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2013. – 142 с.
7. Проблемы индивидуальности в отнопсихологии / [под ред. А.А. Крылова, Е. Ф. Рыбалко]. – СПб.: Изд.-во СПбГУ, 1994. – 123 с.

References transliterated

1. Vvedenie v psihologiju / [R.L. Atkinson, R.S. Atkinson, E.C. Smit i dr.]; obshh. red. V.P. Zinchenko i dr. – [15-e mezhd. izd.]. – SPb.: PrajmEVROZNAK, 2007. – 816 s.
2. Vygotskij L.S. Sobr. Soch.: v 6 t. / L.S. Vygotskij; pod red. D.B. Jel'konina. – М.: Pedagogika, 1984. – Т. 4: Detskaja psihologija. – 432 s.
3. Kon I.S. Psihologija rannej junosti / Igor' Semenovich Kon. – М.: Prosveshhenie, 1989. – 255 s.
4. Obozov N.N. Vozrastnaja psihologija: junost' i zrelost' / Nikolaj Nikolaevich Obozov. – SPb.: SanVeda, 2000. – 136 s.
5. Polishhuk V. M. Vikovi kryzy v pidlitkovomu i junac'komu vici : bazovi symptomokompleksy : [monografija] / Valerij Mykolajovych Polishhuk. – Sumy : Universytets'ka knyga, 2012. – 478 s.
6. Polishhuk V. M. Vid kryzy 7 rokiv do kryzy vhodzhennja v doroslist' : [monografija] / Valerij Mykolajovych Polishhuk. – Sumy : Universytets'ka knyga, 2013. – 142 s.

7. Problemy individual'nosti v otnopsihologii / [pod red. A.A. Krylova, E. F. Rybalko]. – SPb.: Izd.-vo SPbGU, 1994. – 123 s.